

A hasonulásról.

Hasonulás-nak (lat. *assimilatio*-nak) nevezzük azt a hangtani jelenséget, hogy valamely hangnak egy (hanghelyettesítés szüksége esetén több) olyan képzésbeli eleme, amely valamely vele szomszédos vagy hozzá közel álló hang képzésében nem szerepel, ennek reá gyakorolt hatása következtében elmarad és helyettesítődik egy (hanghelyettesítés esetén több) olyan elemmel, amely ebben a másikban is megvan. Pl. a R. (HB.) *joyben* szóalak hangsorának képzésekor az *ou* kettőshangzó hátulsó nyelvállással képződött, a következő magánhangzó ellenben, az *e*, elülső nyelvállással. A R. *joyben* > R. *joybän* (= *jóban*) hasonulás tehát abban áll, hogy az *ou* képzése módjának hatása alatt a nyelv a rákövetkező magánhangzó képzésekor nem a szájüreg elülső felében foglalt helyet, mint ahogy a hagyományos ejtés szerint kellett volna, hanem hátulsó felében maradt, ott, ahol az *ou* képzésekor is volt, úgyhogy ennek következtében nem *e*, hanem *ä* hang keletkezett. Ezen *e* > *ä* hangváltozás következtében tehát olyan magánhangzó lépett a korábbiak helyébe, amelynek képzése módja, mivel hátulsó, egy fokkal jobban egyezik a szintén hátulsó *ou* képzése módjával, mint a korábban szokásos *e* hang. Vagy pl., ha a *Debrecën* szó *n*-je helyébe a ragos *Debrecëmböl* (írva: *Debrecenböl*) alakban *m* lépett, akkor a hasonulás abban áll, hogy a nyelvnek az *n* képzésekor szokásos alveoláris zárképzése, mivel ez a rákövetkező *b*-ben nem szerepel, elmaradt és helyette bilabiális zár képződött, vagyis olyan, amely a rákövetkező *b*-ben is szerepel. A hasonulásnak ebben az esetben is az történt tehát, hogy az egyik hang, az *n*, helyébe olyan hang lépett, amelynek képzése módja egy fokkal hasonlóbb egy másikhoz, a *b*-hez.

Azt a hangot, amelynek képzése módja változatlan marad, sőt hatást gyakorol valamely másiknak képzése módjára, *hasonító*-nak (indukálónak) nevezzük, azt pedig, amelynek képzése módja *e* hatás következtében megváltozik, *hasonuló*-nak (indukálnak). Pl. a R. *joyben* > R. *joybän* hasonulás esetében

oy volt a hasonító és *e* volt a hasonuló, a *Debrecën : Debrecēm-ből* hasonulás esetében *b* volt a hasonító és *n* volt a hasonuló.

A hasonító és hasonuló hangoknak hangsorbeli sorrendje szerint megkülönböztetünk *előreható* (ném. *progressív*) és *hátraható* (ném. *regressív*) hasonítást. Előrehatónak nevezzük a hasonítást akkor, ha a hasonító a hangsorban előbb következik (a szó kezdetéhez közelebb van) mint a hasonuló; hátrahatónak nevezzük akkor, ha a hasonító a hangsorban később következik (a szó végéhez közelebb van) mint a hasonuló. Pl. *ötven* > N. *ötfen* (→) előreható hasonítás, ellenben *ötven* > N. *ödven* (←) hátraható hasonítás.

Régibb nyelvészeti irodalmunkban meglehetősen általános volt az a vélemény, hogy mindig a szó fontosabb részének valamely hangja a hasonító és kevésbé fontos részéé a hasonuló.¹⁾ De ez teljesen alaptalan vélemény. Egészen érthetetlen volna ugyanis, hogy miért volna pl. az előreható R. *ángyél* > R. *ángyol* (> *angyal*) hasonítás esetében a szónak első fele a fontosabb, súlyosabb rész, a hátraható R., N. *rēsta* > *rosta* hasonítás esetében ellenben a szónak második fele. Vagy pl. *ötven* > N. *ötfen* esetében az *öt*- szótag, *ötven* > N. *ödven* esetében pedig a *-ven* szótag!

Indogermán nyelvészek munkáiban sokszor lehet találkozni azzal a felfogással, hogy a magánhangzóknak előreható hasonítás következményeként beállott hasonulása (amely főleg a török-tatár és a finnugor nyelvekben gyakori) csak fiziológiai folyamat, hátraható hasonítás következtében beállott hasonulásuk ellenben (amely a német igei és névszói alakokban is gyakori, pl. *Kunst : Künstler* stb.) — lélektani folyamat! De ez is teljesen alaptalan megkülönböztetés, mert bármely hangváltozás kivétel nélkül mindig lélektani okokon alapul. Így természetesen a magánhangzók és mássalhangzók hasonulása is. Az előreható (→) hasonítás következtében beállott hasonulásnak az az oka, hogy a hagyományos hangsor egyik hangjának emlékképe nem hagyta el elég gyorsan a tudat középpontját s ezért még a hang

¹⁾ Pl. „Az illeszkedés irányát a fontosság szabja meg. Ha a szó első fele fontosabb, akkor ahhoz történik az illeszkedés, tehát előreható irányban, ha pedig a szó második fele a súlyosabb rész, akkor meg ehhez történik az illeszkedés, tehát hátraható irányban.“ SZABÓ: A magy. magh.-ill. 5.

képzésének befejezése után is gyakorol némi hatást a beszélő szerveket mozgató idegekre, pl. R. *jouben* > R. *joubän* (> *jóban*), a hátraható (←—) hasonítás következtében beállott hasonulásnak ellenben az az oka, hogy a hagyományos hangsor egyik hangjának emlékképe kellett énél korábban nyomul a tudat középpontja felé és ezért már a vele kapcsolatos hangképzésének kezdete előtt is hat bizonyos mértékben a beszélő szerveket mozgató idegekre, pl. *Debrecën* : *Debrecëmből*. Tehát az egyik fajta hasonulás éppen úgy a képzet-mechanika tökéletlen működésének következménye, mint a másik fajta. STEINTHAL-nak azon ítélete helyett tehát, hogy „emez [t. i. a hátraható hasonítás következtében keletkezett hasonulás] az előrelátó szellem működésének eredménye, míg amaz [t. i. az előreható hasonítás következtében keletkezett hasonulás] csak a beszélőszervezet lustaságáról tanúskodik, melyen nem uralkodik a lélek, tehát egyúttal szellemi lomhaságról is“ (Charakteristik der haupts. Typen des menschl. Sprachb. I, 180), ha igazságosak akarunk lenni, inkább azt mondhatnók, hogy az előreható (→—) a lelki működés tunyaságának, a hátraható (←—) pedig a lelki működés hebehurgyaságának a következménye. Az egyik tehát tizenkilenc, a másik egy híján húsz.

A hasonítás és hasonulás lélektani alapjairól való mai ismereteinket a következőkben foglalhatjuk össze: Hogy valamely hang emlékképe gyakorol-e valamely más hang képzése módjára hasonító hatást, s ha igen, előreható vagy hátraható irányút-e, az mindig a beszélőnek pillanatnyi lelki dispositiójától függ. Hogy pedig a szónak emiatt keletkezett új (hasonulásos) hangalakja csak véletlen „nyelvbotlás“-nak nyomtalanul elhangzó eredménye marad-e, vagy pedig előbb-utóbb kisebb-nagyobb körben elterjed-e, az a hallgatók lelkének dispositiójától függ. E két lelki dispositió feltételeiről ma még csak kevés bizonyosat tudunk ugyan, de egészen bizonyos, hogy az új alak elterjedésének valószínűsége jóval nagyobbfokú akkor, ha 1. valamely társadalmi tekintély beszédében keletkezett, 2. akusztikai hatása nem tér el igen nagy mértékben a régibb alakétól, és 3. hangsorának képzése kevesebb munkát ró a beszélő szervekre, mint a régibbé.

Nem fejthetem ki e helyen a magánhangzók és mássalhangzók hasonulásának egész — bátran mondhatom, hogy rend-

kívül érdekes és tanulságos — rendszerét, mert ebben az ünnepi kötetben még mások számára is helyet kell hagynom. De néhány érdekes részletkérdésben való véleményemet mégis szeretném itt még röviden ismertetni. Ennyi hely talán még juthat nekem.

A magánhangzók vagy t ő s z o m s z é d o s, vagy t á v o l a b b i, a hasonulótól egy vagy több hang által elválasztott hasonítóhoz hasonulhatnak. (Mivel pedig egy egyszerű, nem összetett szó belsejében két magánhangzó csak úgy állhat közvetlenül egymás mellett, ha egyikük csökkentett nyomatékú, ezért a t ő s z o m s z é d o s hasonító lehet akár csökkentett, akár teljes nyomatékú; a távolabbi hasonító azonban csakis teljes nyomatékú lehet.) Tőszomszédos magánhangzóhoz való hasonulás észlelhető pl. a R. *tanojt* > R. *tanajt* > (R. *tanét* > *tanít*) vagy a R. *besenői* > (R. *besenő* > *besenyő* ∞) R. *besenő* fejlődés esetében (az előbbi példában csökkentett nyomatékú volt a hasonító, az utóbbiban teljes nyomatékú), távolabbi szomszédhoz való hasonulás pl. a R. *jouben* > R. *jouban* (> *jóban*) fejlődésben. — Ezzel szemben a m á s s a l h a n g z ó k az én nézetem szerint c s a k i s t ő s z o m s z é d o s hasonítóhoz hasonulnak. Vannak ugyan nyelvészek, akik felteszik, hogy távolabb állókhoz is hasonulhatnak (így újabban is GOMBOCZ: MNyKk. I, 1: 18—19, MTNy. II, Hangt.² 88, MNy. V, 29, WICHMANN: MNy. IV, 161, 297, 461, TRÓCSÁNYI: u. o. XII, 287, SÁGI: u. o. XIX, 126, PETZ: u. o. XXIII, 141) s ennek bizonyítékául legtöbbször a R. *kazdag* > *gazdag*, *törzsöl* > *dörzsöl*, (szl. *biskup* >) *biskup > *püspök* (erről MELICH: DUHBl. III, 178 másként, de aligha helyesen), *pëndérit* > N. *bëndérit*, szl. *straža* > *strázsa*, (szl. *služba* >) R. *szolozsma* > R. *solozsma* (> *zsolozsma*), tót *šestak* > *susták*, ném. *schuster* > N. *suster* példákat szokták idézni. De mivel ez a néhány eset (aligha van ezeknél sokkal több) mind más módon is magyarázható, ezért a n e m s z o m s z é d o s mássalhangzók hasonulását, bár e feltevés lélektanilag nem volna lehetetlen, egyelőre nem tartom bizonyítottnak. L. e kérdésről még SIMONYI: Nyr. XLV, 383.

A magyar magánhangzók hasonulásáról meglehetősen általános a nyelvészek között az a vélemény, hogy ez az esetek legtöbbszörében előreható hasonítás eredménye. (L. pl. erről BALASSA: TMNy. 38.) De ezt a véleményt (amely bizonyára onnan származott, hogy csak a járulékok magánhangzóinak hasonulá-

sára voltak tekintettel) határozottan tévesnek kell mondanom. Az évek és évtizedek folyamán ugyanis sok száz esetét gyűjtöttem össze a tőszóbeli magánhangzók hasonulásának, s ezeket most két csoportba osztva a szerint, hogy előreható vagy hátraható hasonítás következménye-e a bennük észlelhető hasonulás, kiderült, hogy az előbbi csoportba tartozóknak a száma valamicskével nagyobb ugyan mint az utóbbi csoportba tartozóké, de ez a kis számbeli különbség (mindössze 25—30) ekkora nagy szám mellett egészen lényegtelen, úgyhogy akár véletlen is lehet. Az igazság tehát ebben a tekintetben az én nézetem szerint az, hogy a magánhangzók előreható és hátraható hasonítás következtében való hasonulása a mi nyelvünkben körülbelül egyformán gyakori jelenség.

A járulékok magánhangzóinak hasonulását külön, de az én nézetem szerint teljesen fölösleges műszóval *magánhangzóilleszkedés*-nek szokták nevezni. Azért tartom ezt fölöslegesnek, mert a szóbeli magánhangzó hasonulásának és a járulékbeli magánhangzó hasonulásának (vagy illeszkedésének) oka teljesen azonos: valamely szomszédos magánhangzó emlékképének hasonító hatása. (A hasonulásnak, illeszkedésnek — phonologiai alapon való — más, de téves magyarázata TRUBECKOVTól. LAZICZIUS ezt csak a járulékok hasonulásának magyarázatául fogadja el, MNY. XXVI, 26, az én nézetem szerint azonban ez még ezzel a korlátozással sem fogadható el.) De bár e hasonulások oka teljesen azonos, van mégis két különbség a szóbeli és a járulékbeli magánhangzók hasonulása között.

Az egyik az, hogy egy szónak valamely magánhangzója hasonulhat akár a megelőző, akár a következő magánhangzóhoz. vö. pl. szl. *lenča* (●→) > *lencse* és R. *André* (←●) > *Endré (> *Endre*), a járulék magánhangzója ellenben, mivel utána már nem következik semmiféle magánhangzó, természetesen csak a szótő, vagy alapszó utolsó magánhangzójához hasonulhat, pl. R. *házben* > *házban*. A járulékok magánhangzójának hasonulása e szerint kivétel nélkül mindig csakis előreható hasonítás következménye, aminthogy más nem is lehet.

A másik különbség az, hogy abban az esetben, ha egy szó magánhangzója hasonult (t. i. ha ez nem csak véletlen, többé nem ismétlődött nyelvbtlás volt, hanem ha a hasonulás következtében keletkezett új hangalak kisebb-nagyobb területen csak-

ugyan közhasználatúvá vált), akkor a régibb, hasonulás nélküli alak előbb-utóbb feltétlenül elavul. Pl. az egykori *lencsa alak helyett ma már csakis a *lencse* alakot használjuk. Ezzel szemben abban az esetben, ha egy járuléknak hasonult a magánhangzója, akkor a régibb alak nem avul el, hanem a régibb is, meg az újabb is egyaránt megmarad. Pl. az eredetibb *házben* és *kertben* hangsor helyett ma *házban* és *kertben* használatos. Ennek az a természetes magyarázata, hogy az egyalakú járulék csak abban az esetben hasonul esetleg, ha a megelőző szótag magánhangzója ellenkező hangrendű volt, pl. R. *házben* > *házban*; ha nem volt ellenkező hangrendű, akkor nem volt ok semmiféle változásra, tehát pl. a R. *házben* alakból *házban* lett ugyan, de a R. *kertben* továbbra is *kertben* maradt.

HORGER ANTAL.